

VAIZDUOTIŠKA SĄMONĖ

Kristupas Sabolius

Vilniaus universiteto Filosofijos katedra
Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius
Tel. (+ 370 5) 266 76 17
El. paštas: kristupass@yahoo.com

Analizuojant vaizduotę laiko klausimas retokai patenka į akiratį. Fantazijos elementai dažniausiai nagrinėjami tarsi anapus laiko pakibusios sustabdyto laiko fotografijos. Taip nutinka todėl, kad net ir filosofiniuose svarstymuose linkstama vaizduotę apibendrinti su „sąmonės netikrovės“ rubrika. Straipsnyje, remiantis fenomenologiniu aprašymo metodu, aptinkama laikiška vaizduotės veikimo struktūra, taip pat atskleidžiamas dar didesnis įsivaizdavimo paradoksas. Fantazija nesutampa su transcendentinio subjetyvumo egologiniu centru, bet dažnai patiriama kaip nepavaldi galinga funkcija, kuri yra ego pranokstanti kitybė, kažkas Kita, kas elgiasi savavališkai ir sukuria reflekyvios sąmonės dominavimo iliuziją.

Pagrindiniai žodžiai: vaizduotė, įsivaizdavimas, fantazija, ego, sąmonė.

Įvadas

Nors įsivaizdavimas tiesiogiai keičia laiko ir erdvės išgyvenimą, analizuojant vaizduotę laiko klausimas retokai patenka į akiratį. Fantazijos elementai dažniausiai nagrinėjami tarsi sustabdyto laiko fotografijos, pakibusios anapus temporalinio srauto tarsi savotiški sąmonės gyvenimo stop kadrai. Taip nutinka todėl, kad net ir filosofiniuose svarstymuose linkstama vaizduotę apibendrinti su „sąmonės netikrovės“ rubrika, o kinetinis fantazijos pobūdis (galbūt kaip tik dėl savo judraus charakterio) išleidžiamas iš akių. Tačiau, kaip matysime ir

iš šio straipsnio, norėdami aprėpti vaizduotės veikimą, vargu ar galėtume pasitelkti „kino filmo juostos“ kaip prieš akis bėgančių vaizdų srauto alegoriją. Įsivaizdavimo funkcijos taip išsikerojusios po žmogaus jusles, kad jų aptartis reikalauja milžiniškų savistabos pastangų, o rezultatų neįmanu apibendrinti vienareikšmiškai.

Be abejo, „vaizduotė“, kaip matyti iš paties žodžio etimologijos daugumoje kalbų, pirmiausia siejasi su vaizdu. Kita vertus, atidžiau įsigilinę į jos patirtį, pastebime, kad toks vaizduotės supratimas yra labai paviršutiniškas.

Kiek vėliau dar kalbėsime apie tai, kad jos veikla skleidžiasi ir garsų, kvapų, lytėjimo, skonio suvokime. Galbūt net pati kalba tampa kliuviniu suvokti, kad tai, ką vadiname „vaizduote“, tuo pat metu yra ir „garsuotė“, „kvapuotė“, „jusliuotė“ ar net „skoniuotė“. Šiuo straipsniu daroma prielaida, kad vaizduotė apima visą sensorinę gamą ir net dar daugiau. Jos pasikeitimai išvirsta emocinės būklės variacijomis. Liūdesys, melancholija, pyktis etc. šia prasme irgi yra vaizduotiški. Garso fenomenologija (ekologija) jau egzistuoja, o skonio ar taktikos analizė – beveik nepaliesta sritis, todėl periferinių fantazijos raiškos formų aprašymas dar laukia savo valandos.

Ižangoje verta paklausti ir kito klausimo, kuris leistų fantazijos tyrimus apversti aukštielesninkai. Galbūt kartais implicitiškai vaizduotei priskiriame pernelyg įvairius sąmonės gyvenimo elementus, kurie savaime yra heterogeniški ir nebendramačiai? Galbūt kažkodėl duodame tą patį vardą dalykams, kurie tarpusavyje nesusiję? Tarkime, kodėl Sarte'as, vienas žymesnių vaizduotės analitikų, be platesnio pagrindimo vaizduote įvardija ir sapnus, ir psichasteniją, ir svajones apie draugą Pjerą? Šiuo etapu trumpas atsakymas skambėtų taip – dėl to, kad pagrindinė vaizduotės apibrėžtis įvairiausiose teorijose daroma santykiyje su tikrove. Išivaizduota – tai, kas netikra. Nesvarbu, jusliniame pasaulyje ar jo suvokime.

Tačiau fenomenologiškai žvelgiant tikrumo ir netikrumo perskyra išnyksta, nuskęsdama kaip bereikalingas filosofinis balastas kartu su sunkiasvoriais svarstymais ontologinėmis temomis. O neutralizavus ontologiją, vaizduotė tampa lygiavertiška tikrovės ir jos percepcijos atžvilgiu. Kiekviena percepcija jau yra tam tikras įsivaizdavimas – tik skirtingos spalvos siūlais įverptas į tolydų ir vienalytį sąmonės audinį. Todėl fantazijos analizė yra neatsiejama nuo suvokimo tyrimų bendresne prasme.

Retencijų sutrikimas ir Krokuvos psichiatrijos ligoninės mergaitė

Pradėdami svarstyti apie vaizduotės funkcionavimo specifiką, padarykime prielaidą, kad įsivaizdavimo vaidmenį galima apibūdinti kaip tai, kas leidžia sąmonei viršyti dabarties išgyvenimo momentą ir atsiplėšti iš tekančios patirties srauto, kitaip tariant, įgyti sąmonei savo sąmoningą identitetą ir suvokti pasaulį kaip galimybių lauką. Kokia šio vaidmens įtaka ir masas, geriausia matyti tada, kai pasitelkiame kontrastingas radikalizacijas. Sąmonės tyrimuose tai gali būti kad ir psichikos ligos atvejai.

Vieną tokių sielos sutrikimo nuotykių aprašo Husserlio mokinys ir fenomenologinių tyrimų tęsėjas Romanas Ingardenas. „Kartais aš mėgsčiau lankytis psichiatrijos klinikoje Krokovoje. Man norisi sužinoti ką nors naujo iš tenykščių žmonių, ko nors išmokti iš jų – tiek iš psichiatrų, tiek ir iš vargšų ligonių“ (Ingarden 1999: 94), prisipažįsta jis paskaitų cikle, kuriuo Osle buvo pristatomas Husserlio mokymas. Kaip tik minėtoje ligoninėje Ingardenui teko sutikti šešiametę mergaitę, kamuojamą keistos ligos. Iš pažiūros būdama normali, patekusi į patalpą, kurioje laukė gydytojai, ji su dideliu susidomėjimu ir net džiaugsmu apžiūrinėdavo aplinkinius žmones. Kurį laiką jos reakcija būdavo normali ir įprasta, bet staiga viskas persimainydavo – vaiką ištikdavo dezorientacija, baimė, ji sutrikdavo ir susierzindavo. Po kiek laiko krizė baigdavosi, mergaitė ir vėl atsigaudavo, pasirinkdavo naują dėmesio objektą, šypsodavosi stebėdama ir tarsi bandydama suvokti, kas gi čia iš tiesų vyksta. Tuomet ir vėl – kažkas atsitikdavo, ji išsigąsdavo, prarasdavo orientaciją, pradėdavo blaškytis, nebesuvokdavo padėties.

Nesigilindamas į psichiatrines šio reiškinių priežastis ir gydytojų svarstymus (kurie, regis, nedavė apčiuopiamo rezultato, – diagnozė ne-

buvo nustatyta), Ingardenas daro prielaidą, kad iš sąmonės tyrimų perspektyvos galime kalbėti apie mergaitę kamavusius sąmonės perplyšimus. „Buvo aišku, kad čia vizualinio suvokimo eigoje įvykdavo savotiškas nutrūkimas, kuris vėliau sukeldavo emocinį pakrikimą“ (Ingarden 1999: 95). Lenkų fenomenologas užduoda retorinį klausimą: „Ar šiuo atveju nebuvo, taip sakant, paralyžiuota retencija“ (*ibid*)? Mergaitė tiesiog negalėdavo nė sekunde užlaikyti to, kas vykdavo akimirką prieš. „Būtent todėl nebuvo įmanoma pagauti ir to, kas, tiesą pasakius, vyksta dabar. Kadangi nesama retencijos, sąmonėje nesikonstituoja jokia be pertrūkių išliekanti esatis“ (*ibid*).

Tiek retencijos, tiek protencijos sąvokos Husserlio tyrimų akiratyje atsiranda tuomet, kai kalbama apie laiką, o tiksliau – apie laiko tėkmės ir objektų sekos konstituciją sąmonėje. Pasitelkus klasikinį, dar Augustino pasiūlytą pavyzdį su garso tono trukme, pastebima, kad mūsų patirtyje ši trukmė yra suskirstoma į tokias temporalines determinacijas kaip „dabar esantis“, „ką tik buvęs“, „tuoj būsimas“. Kiekviena jų nėra paskira, sau pakankama, baigtinė fazė, bet atvirksčiai – jos yra viena kitai atviros ir tarpusavyje susipynusios. Todėl išpūdžius patiriančiai sąmonei būdinga retencijų ir protencijų struktūra, kuri atitinkamai konstituoja dabartį, praeitį ir ateitį. Anot Husserlio, besitęsiančio objekto „versmės taškas“ (*Quellpunkt*) užplūsta sąmonės tėkmėje kaip „pirmasis išpūdis“, kaip nuolat besikeičiančio „dabarties tono“ (*Tonjetzt*) sąmonė. Kai šis „dabarties tonas“ modifikuojasi į „tai, kas buvo“, pirminis išpūdis pavirsta retencija: „dabarties tonas pasikeičia į toną, kuris buvo; nuolatos tekėdama išpūdžių sąmonė mainosi į visą laiką naują retencijų sąmonę“ (Husserl 1991: 31). Retencijos ne tik „išlaiko sąmonėje tai, kas buvo sukurta, uždėdamos charakterizuojantį ‘ką tik buvusio’ antspaudą“ (Husserl 1991: 88), ir

šitaip užtikrindamos, kad sąmonė yra visuomet „sąmonė to, kas ką tik buvo, o ne vien objekto, kuris pasirodo kaip trunkantis, dabarties taško sąmonė“ (Husserl 1991: 34). Kiekviena retencija yra dar ir praslinkusio tono retencijos retencija, kurioje esama „visa serija praėjusių intencijų“ (Husserl 1991: 123), todėl retencija išplečia dabarties sąmonę tokiu mastu, kad „dabarties suvokimas yra – koks jis ir buvo – galva, prikabinta prie retencijų kometos galvos“ (Husserl 1991: 32). Analogiškai simetriška retencijos projekcija į ateitį yra protencija – tuoj pat užklupsiančios ateities intuicija.

Šitaip šeimininkaujanti sveika sąmonė leidžia būnant dabartyje kartu ir pakilti virš jos – atmintimi ir intuicija esaties momentas išplečiamas tiek, kad taptų prasmingas. Būtent tuomet, kai patirties sraute imu išvelgti daugiau nei mane bombarduojanti pojūčių dirgiklių spiečių, sąmonėje prasideda tapatybės steigtis – daiktai, pasaulis ir aš pats įgyja savo statusą. Ko gero, kaip tik tuomet sąmonė ir tampa sąmone – visavertiška ir galinčia suvokti. Kitu atveju laukia Ingardeno aprašytos Krokuvos psichiatrijos ligoninės mergaitės lemtis. Jos pavyzdys leidžia įtarti, kad panašūs procesai vyko ir kiekvieno iš mūsų genezėje – tuomet, kai vos tik gimę palengva ėmėme suvokti pasaulį ir iš dėmesio nenulaikančio ir atminties neturinčio kūdikio virtome sąmoningais vaikais. Iš to išplaukia keista pamoka, kad pasaulis neegzistuoja tol, kol jo neperžengiame. Jo vienovė ir tapatumas, o metafiziškai tariant – tiesiog jo būties substancija, turi būti šiek tiek išgalvoti – sutraukti sąmonės judesiais, suraizgyti retencijų ir protencijų tinklu. Ir štai čia, ko gero, vėl verta sugrįžti prie kalbos apie vaizduotę.

Kaip veikia vaizduotė?

Jau Aristotelis veikale *Apie sielą* pastebėjo, jog egzistuoja tiesioginė sąsaja tarp prisiminimų ir

vaizduotės. Anot jo, atmintis – tai tam tikra įsivaizdavimo rūšis. Kita vertus, ryšys tarp atminties ir vaizduotės kartu yra ir ryšys tarp vaizduotės ir mąstymo. Aristotelio akimis, atmintį sudaro mentalinių vaizdinių rinktinė, kurią išpaudė penkios joslės, patirdamos išorinio pasaulio daiktus. Tačiau suvokimo gautus duomenis anksčiau, nei jie tampa intelektualinio pažinimo medžiaga, apdoroja ne kas kita, o fantazija. *Ergo*, pasak filosofo, vaizduotė yra tarpininkas tarp mąstymo ir suvokimo, nes „siela niekada nemažsto be proto vaizdinių“.

Hume'as, nors ir kaltino vaizduotę dėl daugelio filosofinio mąstymo paklydimų, išvelgė jos jungiamąjį pobūtį. Anot jo, įsivaizdavimas leidžia žmogaus protui kurti įvairius ryšius. Tačiau, kaip žinome, būtent nepamatuotas ryšių atsiradimas labiausiai ir nepatiko britų empiristui. O daugiausia kritikos teko priežastiniams ryšiams. „Pirmą kartą pamatęs judesio perdavimą postūmiu, pavyzdžiui, susidūrus dviem biliardo rutuliams, žmogus negalės pasakyti, kad vienas įvykis *susijęs* su kitu, o tik kad jis *jungėsi* su kitu. Pastebėjęs keletą tokio pat pobūdžio atvejų, jis konstatuoja, kad jie yra susiję. Bet argi įvyko koks nors pasikeitimas, dėl kurio kilo ši nauja ryšio idėja? Jokio, išskyrus vien tai, jog šie įvykiai yra *susiję* jo vaizduotėje, ir pasirodžius vienam lengvai gali išpranašauti kito buvimą“ (David Hume 1995: 114).

Taigi, Hume'o akimis, vaizduotė kuria ryšius tarp suvokimo aktų, kitaip tariant, atlieka ne kokį nors kitą, bet mąstymo motorikos vaidmenį. Žmogaus suvokimas – kur kas daugiau nei panirimas suvokinių kompleksų vandenyne. Patirtis raizgosi sąsajomis, išpūdžiai su savimi atsineša išvadas ir ryšius. Šis interpretuojantis, sprendžiantis ir kuriantis mechanizmas yra nuolatos įjungtas – vaizduotė veikia ne tik tada, kai ką nors sąmoningai norime įsivaizduoti. Priežastinio ryšio steigimosi analizė rodo, kad fantazija yra kiaurai persmelkusi visą

suvokimą, ji tarsi epistemologinis valtininkas plaukioja tarp patirties chaoso ir logoso krantų.

Anot Hume'o tyrinėtojo, pastaroji išvalga, kuria identifikuojamos vaizduotės kaip suvokimo vadybininkės pareigos, tampa viena svarbesnių šio filosofo išvalgų, kurios iš savo aki-račio nebeišleis ir vėlesni vaizduotės analitikai. „Vaizduotės geba nei peržengia empirinį pasaulį, nei primeta juslių išpūdžiams naują tvarką, bet greičiau struktūruoja suvokimų srautą [...]“ (Streminger 1980: 98).

Tačiau radikaliausiai svarstymų apie vaizduotę reikšmę pagilina Sartre'as teigdamas, kad dabarties išgyvenimas neįmanomas be suvokimą išplečiančios įsivaizdavimo optikos, kuri leidžia mums susidurti su pasauliu interpretuojamai. „Jei nors akimirksniu būtų įmanoma suvokti neįsivaizduojančią sąmonę, ją reikėtų suvokti kaip iki pašaknių įsiurbtą į tai, kas egzistuoja, be galimybės suvokti kitaip nei tai, kas egzistuoja. Tačiau kaip tik tokia ji ir negalėtų būti. Tai, kas egzistuoja, nespėja išnirti ir yra įveikiama pačiu savimi. Maža to – įveikiama *kažko labui*. Tad įsivaizdavimas yra „kažkas“ konkretaus, ko vardan yra įveikiama tai, kas egzistuoja [...] Konkreti vaizduotiškos sąmonės motyvacija pati presupponuoja vaizduotišką sąmonės struktūrą“ (Sartre 1948: 275–276). Atrodo, kad Ingardeno aprašoma mergaitė krizės akimirksniu kaip tik ir būdavo „įsiurbta į tai, kas egzistuoja, be galimybės suvokti kitaip nei tai, kas egzistuoja“. Išskridama iš laiko tolydumo, ji netekdavo ir fantazijos teikiamos paramos susintetinti pasaulį į prasmingą visumą, įtraukiant į bendrą vaizdą ir tai, kas formalioje ontologijoje neturi tikrovės statuso – susipynusius atminties ir intuicijos vaizdus. Būdami nerealūs, jie vis dėlto yra realybės suvokimo pagrindas.

Po šios Sartre'o pastabos aiškėja, kad retenciją ir protenciją irgi įmanoma interpretuoti kaip tam tikras vaizduotės funkcijų variacijas.

Tai tampa dar akivaizdžiau tuomet, kai atsigrežiame į vaizduotės funkcionavimo pobūdį. Mat, kaip jau minėjome šio straipsnio įvade, dažnai linkstame fantaziją redukuoti į jos rezultatus – fikcijas, galvoje šmėžuojančius vaizdinius, haliucinacijas ar sapnus. Tačiau sąmonės vaizdus sutapatindami su vaizduote, gauname apgaulingą kompensaciją, kuri, atidžiau žvelgiant, palieka mus aklavietėje. Akivaizdu, kad vaizduotė greitai ir gausiai produkuoja. Pati likdama mefistofeliškame šešėlyje, ji užtvindo sąmonę vaizdų akimirkomis, bet – o tai dažnai išleidžiama iš akių – su jomis iki galo nesutampa. Todėl gilindamiesi į įsivaizdavimo raiškos formas, atsiduodame Tantalo pastangoms. Atrodo, fantazijos vaisiai – čia pat mūsų panosėje, bet vos norime juos sučiupti kaip tvarią substanciją, šakos prasiskiria, palikdamos delnuose sugniaužtą tuštumą. Vaizdai išblėsta tarsi diskvalifikuotas šnipštas. Galime drąsiai skelbti banalų nuosprendį – tai netikrovė.

Galbūt tai tiesa, bet ji nieko nepaaiškina ir mūsų netenkina. Todėl ir turime paklausti, kaip veikia vaizduotė, sutelkdami dėmesį ties jos kinetika, tokia iš refleksijos gniaužtų nuolat išsprūstančia prigimtimi, kurios veikimo logika pasireiškia kaip asociacija, o kitaip tariant, kaip susiejimas ir jungimas. Wolfgangas Iseris, komentuodamas Coleridge'o įsivaizdavimo teoriją, pabrėžia, kad „vaizduotė *in actu* nesustingsa į jokią formą – reikšdamasi kaip judėjimas pirmyn atgal, ji leidžia kaitalioti viską, ką apima svyravimas. Tai ir objektų pasaulis, ir save konstituojuantis subjektas“ (Iser 2002: 172). Pro-tencijų ir re-tencijų kaleidoskopas taip pat yra tam tikras judėjimas pirmyn atgal, *pro* ir *re*, dėl kurio sąmonė be perstojo kvėpuoja ir neįgauna apibrėžto pavidalo. Šis prasmingą dabarties pasaulio mozaikos vaizdą dėliojantis pulsavimas yra beveik nevalingos irealizacijos aktas, kurio dažniausiai net neidentifikuojame kaip įsivaizdavimo.

Kodėl taip atsitinka? Atsakymas paprastas – nes apgaulingai manome, kad tokioje veikloje nesama mūsų pačių valios. Sveikas protas, giliai įsisunkęs ir į teorinius svarstymus, vaizduotę visų pirma apibrėžia kaip sugebėjimą, kurį galima lavinti, naudoti ir pažaboti. Kasdieniame suvokime fantazuotojas – tai varnų šaudytojas, kuriantis menininkas, galbūt toliaregis vizionierius. Žmogus, kuris *sava valia*, tikslingai arba dėl malonumo, atsiriboja nuo išorinės tikrovės vardan vidinės tikrovės. Šis žingsnis atliekamas sąmoningai apsisprendus, o kartais – pakankamai nesukaupus dėmesio į aplinką arba priešingai – specialiai įsitempus. Tokio fantazavimo vaisiai savotiškai pamatuojami ir įvertinami. Tada, kai jie realizuojami, sakoma, kad „čia būta lakios vaizduotės“, arba atvirksčiai – kad „vaizduotė neišlavinta“. Ją galima pasiimti tarsi įrankį iš žmogaus vidinių savybių inventoriaus, o panaudojus gražinti. Pagal naudojimo trukmę atsiranda ir įsivaizdavimo chronologija, sukapojuanti fantaziją į jos veikimo etapus ir nustatanti priklausymo vienai ar kitai realybei grafiką – štai dabar įsivaizduoju, o dabar jau grįžau į tikrovę.

Tačiau fenomenologiškai žvelgiant pirmiau užrašyta pastraipa yra daugiau nei nekorektiška. Viena pagrindinių fenomenologijos nuostatų – sąmonės intencionalumo tezė – numato, kad ir mentaliniai vaizdiniai, ir vadinamasis „tikrovės vizualinis pavidalas“ yra patiriami dėl to paties, arba – gal net greičiau – per tą patį sąmonės nukreiptumą, todėl išorės ir vidaus, tikrovės ir netikrumo perskyros čia gali būti tik sąlyginės. Proto akimis matomos mentalinės vizijos ir materialusis pasaulis – tai tik skirtingos spalvos vienalytėje sąmonės vaivorykštės arkoje.

Kadangi sąmonėje nėra nieko, kas jau nebūtų nukreipta, intencionalumas yra ir pagrindinė vaizduotei būdinga charakteristika. Iš to išplaukia, kad fantazija yra betarpiška. Ji taip

pat „arti mūsų kūno“ kaip ir percepcija, todėl fantazijų turinys negali būti atskirtas nuo pačios fantazijos išsipildymo, t. y. nuo išvaizdavimo akto, kuris nėra referentinio turinio reprezentacija. Fantazija yra tiesioginė tiek pat, kiek tiesioginis yra ir suvokimas. Mąstydami apie fantaziją kaip subyrėjusią į schemines dalis, išleidžiame iš akių tai, kas dažnai yra svarbiausia išvaizdavimo patirtyje – jos energinį matmenį, jos galią keisti mūsų pačių būsenas, jos valingą charakterį, įkyrų ir visa persmelkiantį totalumą, kuris ne tik transformuoja mąstymo procesus, varijuoja emocinę amplitudę, bet galiausiai veikia ir gyvenamąjo pasaulio horizontą. „Jei laisvoje fantazijoje varijuojame savo faktiniu pasauliu, nusinešdami jį į atsitiktinius suvokiamus pasaulius, mes implicitiškai varijuojame *savimi pačiais*, kurių aplinka ir yra šis pasaulis: mes visi keičiame save į galimą subjektyvumą, kurio aplinka visada turėtų būti tasai apgalvotasis pasaulis – kaip jo (šio subjektyvumo) galimų patirčių, galimų teorinių evidencijų, galimo praktinio gyvenimo pasaulis“ (Husserl 1981: 28).

Tiesa, net jei viskas dedasi vientisoje sąmonėje, čia jos patiriami objektai (*noema*) pasižymi daugiau mažiau aiškia klasifikacija, kurią sąmonė pati ir atlieka. Vieni jų gauna didesnę išoriškumo koeficientą, kitų koeficientas juos kotiruoja kaip vidinius. Tačiau šiuos statuso taškus *noemos* užsidirba taip pat intencionaliai, t. y. per sąmonę. Gal todėl žodis „koeficientas“ čia, ko gero, yra labai tinkamas, mat fenomenologinė nuostata nei vienu, nei kitu negali įvardyti nei iki galo vidiniais, nei iki galo išoriniais. Negana to – tolesnė šio straipsnio plėtotė atskleidžia, kad tai, ką vadiname materialaus pasaulio suvokimu, yra iš dalies sufantazuota, o išvaizdavimai (priklausomi kad ir nuo mūsų emocinės būklės) pasirodo kaip tikrovė. Taigi vidujybės ir išoriškumo koeficientas gali kisti į vieną ir kitą pusę.

Klasifikuojanti sąmonė turi ir kitą atspirties tašką – susidvejinimo situaciją. Kasdienėje vidutinėje normalybėje tikrovė skiriasi nuo fantazijos todėl, kad jas patiriame priešstatoje viena su kita. Prieš atmerktas akis plyti pasaulio dalis, kurioje dabar esu. Tuo pat metu „proto akimis“ galiu matyti paralelinius sufantazuotus pasaulius. Mano sąmonė tarsi junginėja šį dviejų kanalų televizorių ir telkia dėmesį tai į vieną, tai į kitą. Todėl vienam iš jų tenka įcentruotas dėmesys, o kitas lieka periferijoje.

Šis patiriamas dualizmas labai svarbus būtent dėl to, kad kai mano akiratis aprėpia abi perspektyvas, jos tarpusavyje nustato viena kitos subordinaciją. Tokioje kontroversijoje tikrovė atskleidžia savo tikroviškumą, o fantazija pasirodo kaip fantazija ir leidžia atpažinti savo pamėklišką ontologiją, nors Husserlis pripažįsta, jog fenomenologiškai suprasta esmė gali būti pasiekama tiek suvokimu, tiek išvaizdavimo aktais: „*eidos*, grynoji esatis, gali intuityviai išsipildyti patirties duotybėje, suvokimo duotybėje, atmintyje ir t. t., tačiau lygiai taip pat ir *grynosios fantazijos duotybėje*“ (Husserl 1950: 13). Kitaip tariant, Husserlis pripažįsta, kad vaizduotė, net ir stokodama faktiškumo autoriteto ir tikro patyrimo statuso, gali lygiavertiškai atskleisti tam tikrą gyvenamo pasaulio (*Lebenswelt*) prasmės rakursą. Maža to, „su grynosios esatimis susijusiose tiesose nesama jokių tvirtinimų apie faktus“ (*ibid*), todėl iš transcendentalinės sąmonės perspektyvos vaizduotėje kuo puikiau gali skleisti pati tiesa.

Be to, kaip matėme iš Husserlio bei Ingardeno svarstymų apie atminties ir laiko sąryšį, vaizduotės trukmė ir chronologija taip pat negali būti nei išskaidyta, nei griežtai fiksuota. Vaizdų genezė sąmonėje pasižymi besiplečiančiu kontekstu, kuris neleidžia nustatyti jokio pradžios ir pabaigos momento. Dabarties esatyje egzistuoja praeities ir ateities „neegzistuojantys“ vaizdai, sukabinti retencijų ir proten-

cijų grandinėmis ir – o tai labai svarbu – neturintys savyje jokio finalinio baigtinumo. Ši atvira, kiaura sąmonė visada yra daugiau nei tiesiog yra. Savo pastangomis negalime užrašyti nei pirmo, nei paskutinio jos akordo, mūsų suvokimo kilmė panirusi į visas puses išblėstančiame patirties kontinuume, vandenyne, kuris dėl savo laikiškumo yra ir vaizduotiškas. Sąmonė aktyvi tiek, kiek ji įsivaizduoja, t. y. duoda mums daugiau nei šią vienišą esaties akimirką, nedalomai dalyvaudama kiekvienoje intencijoje. Husserlis sako, kad „sąmonė“ susideda iš sąmonės „pro ir pro“ (*durch und durch*), ir net pojūčiai, taip pat kaip ir fantazijos vaizdai, yra „sąmonė“ (Husserl 1980: 265).

Maža to, vaizduotė aprūpina tuo, ko aktualioji percepcija duoti negali – ji užmeta begalinį galimybių tinklą. Iš dalies dėl to, kad fantazija tai atlieka lengvabūdiškai, kartais net chaotiškai, ji priklauso „betiksliskumo, žaismės sričiai“ (Husserl 1980: 577; Husserl 2000: 10–14). Tačiau kaip tik šitaip – žaisdama – ji išlaisvina mus iš dabartimi supančiojusio percepcijų srauto. Iš pirmo žvilgsnio vaizduotę galima suprasti kaip *aktualaus daikto tarsi-pasirodymą*. Kita vertus, vaizduotės intencija suteikia *galimo objekto aktualų pasirodymą* (Husserl 1980: 507, 529, 547; Husserl 1973: 66, 94; Husserl 1986: 170). Kadangi mąstymas, o bendresne prasme ir visi kiti mentaliniai procesai (prisiminimas, įsivaizdavimas) reikalauja atsiplėšti nuo aktualaus suvokimo išgyvenimo ir atsiduoti galimybių sričiai, tai tampa įmanoma tik dėl šių „fantastiškų“ vaizduotės išteklių. Jai esame nuolatos skolingi *galimybę* išvysti, išvelgti ir pasakyti šį tą daugiau, nei galime fiksuoti dabarties sraute. Susidurdami su tikrove ir kiekvieną dabarties akimirką ją interpretuodami, esame vaizduotės reguliuojami ir nuo jos priklausomi. Taigi vaizduotė yra mąstymo būdas, o sąmonės veikla – vaizduotiška.

Vaizduotė man leidžia laisvai elgtis su mane supančio pasaulio aplinkybėmis. Aš galiu pats save išsiplėsti iš konteksto, svajodamas pasirinkti objektus atsietai nuo to, kas juos supa, stebuklingai koncentruoti dėmesį ties tuo, kas man rūpi. Šiuo atveju įsivaizdavimas yra maloni žaismė arba, kaip sako Sartre'as, „įsivaizdavimo aktas <...> yra magiškas aktas. Tai burtais, kurie skirti tam, kad pasirodytų mąstomas objektas, geidžiamas dalykas ir tokiu būdu juos būtų galima pajungti sau. Tokiame akte esama kažko valdingo ir kažko infantilus – atsisakymas įsisažmoninti skiriantį atstumą ir sunkumus. Taip vaikas iš savo lovytės įsakymais ir maldomis veikia pasaulį. Šitiems įsakymams objektai paklūsta: jie pasirodo“ (Sartre 1948: 183).

Tai vienintelis atvejis, kai žmogus švenčia ontologinę pergalę prieš pasaulio totalumą. Tačiau tai nihilisto džiaugsmas – smagindamasis galimybių pergale prieš realybę, čia pat atsiduriu niekio akivaizdoje, kuris alsuoja tuščiaaviduriame veiksmo: „įsivaizdavimas yra vienu ypu konstituojantis, irealizuojantis ir įniekinantis aktas“ (Sartre 1948: 267). Štai tokia laisvės nuo tikrovės kaina.

Beje, kaip tik šiame laisvės veiksmo pasirodo ir aiškesnė galima riba tarp realybės suvokimo ir vaizduoties patirties. Bent jau taip norėtų tikrovės autoritetu besirūpinantis Husserlis, teigiantis, kad suvokimas yra prezentacija (*Gegenwärtigung*), „kurioje objektas pasirodo mums, kaip sakoma, 'savo kūnu' (*leibhaftig*), savo esatimi.“ Fantazija, priešingai, yra prezentifikacija (*Vergegenwärtigung*), „kurioje objektas pasirodo mums kaip nesantis, bet kaip prezentifikuotas (*vergegenwärtigt*). Jis pasirodo taip, tarsi jis ten būtų – bet tik tarsi“ (Husserl 1980: 16).

Kas yra tasai *leibhaftig*? Ką reiškia kūniškumas, tampantis savotiška suvokimine garantija, kad prieš mus plyti tikrovė? Įsivaizdavimo erdvėje susiformavęs vaizdas yra redukuo-

tas, išvalytas nuo smulkausių tikrovės elementų. Jis atrodo retušuotas ir kur kas abstraktesnis, o tikrovė mus užklumpa kaip kompleksiškas ir dažnai polifoniškas srautas, kuriame „pašalinės aplinkybės“ konkuruoja ir dominuoja su mano dėmesį patraukusiais suvokiniais.

Tarkime, dabar regiu mandariną priešais save stiklinėje lėkštėje. Tai reiškia, kad jis mano akiratyje svarbiausias, bet tuo pat metu suvokimo fone lieka daugybė elementų, kurie kelia suvokiminį triukšmą arba bent jau gaudesį. Ore sklindo smulkios dulkės, už lango girdėti pravažiuojančios mašinos, kambaryje – pritildyto televizoriaus bambėjimas. Nuolat keičiasi apšvietimas – nelygu, kokio dydžio debesis uždengia saulę, be to, galiu užusti silpną pietums pagaminto troškinių kvapą.

Tikrovės kontekstas dažnai yra rupus ir nesklindus, jis neturi nė menkausio ryšio su „grynuoju suvokimu“, kurį bandau pasiekti išsiūrėdamas ir epistemologiškai kontemplanodamas mandariną stiklinėje lėkštėje. Bet kasdieniame suvokime realybės aplinkybių atsisakyti neįmanoma. Priešingai nei įsivaizduojant, kai ryškiai dominuoja tai, kas svarbiausia, o nereikšmingi elementai esti daugiau mažiau nubybę.

Tačiau ar tikrai kasdienybės patyrimas yra iki galo išvalytas nuo vaizduotės? Kaip tik apie tai ir pakalbėsime kitame skyriuje.

Neegologinė vaizduotė

Jau išsiaiškinome, kad vaizduotė sutampa su begaline sąmonės dinamika, nenutrūkstančiu ir produkuojančiu jos nukreiptumu, judėjimu *link*, kuris visuomet atranda savo tikslą. Tai procesas, nuolat ištirpstantis turinyje, bet su juo nesutampantis, galingas verpetas, savo orbitoje randantis vis naujų objektų, kuriuos įtraukia į centrą ir suka besiplečiančia amplitude.

Kaip sizifiškai sudėtinga nieko negalvoti, ko gero, lygiai taip komplikuota nieko neįsivaiz-

duoti. Manasis „Aš“ gali užmigti, bet tai nereiškia, kad rezonuojantis įsivaizdavimo laukas nustoja funkcionavęs. Iš pirmo žvilgsnio miegas yra tikra fenomenologinė *epoche*, kai mano sąmoningumas suspenduojamas, aktyvūs ir mąstantysis *ego* net ne teoriniu, o praktiniu pavidalu suskliaudžiamas. Tačiau dvasios judėjimas dėl to nesustoja, aš patenku į beveik nekontroliuojamą, stipriomis pulsacijomis pasižymintį saptų sritį.

Sapnas yra viena tų būsenų, kurioje dingsta vaizduotė devalvuojantis susidvejinimas. Čia nebėra realybės konteksto ir jo įtikinančio, Husserliškai tariant, kūniško (*leibhaftig*) pavidalo, kuris priekaištaudamas šmėkščioja, liudija fantazijos atrarūšiškumą ir leidžia išlaikyti „tikrovės pojūtį“. Atitrūkus nuo budraus santykio su pasauliu, išsilaisvina aikštingas ir visiškai nebevaldomas vaizduotės temperamentas.

Tačiau Sartre'o akimis, net ir tose situacijose, kai fantazija visiškai dominuoja perceptyvaus suvokimu atžvilgiu (pavyzdžiui, sapne arba haliucinacijoje), neįmanoma supainioti nerealios tikrovės su realiu gyvenimu. Plyšys tarp šių dviejų sferų susidaro dėl skirtingų intencijos kokybinių charakteristikų, o kitaip tariant – dėl to, ką vadiname realybės pojūčiu. Haliucinuojančio ar sapnuojančio žmogaus sąmonė atranda ne papildomą tikrovę, bet kitą netikrovę, kuri jį užburia ir tokiu būdu kankina arba teikia malonumą. „Šizofrenikas puikiausiai žino, kad jį supantys objektai yra nerealūs. Būtent todėl ir leidžia jiems pasirodyti“ (Sartre 1948: 214).

Sartre'as remiasi daugiausia Pierre'o Janet psichopatologijų tyrimais, anot kurių, haliucinuojančios pacientai netenka sugebėjimo patirti tikrovę, nes praradę realybės jausmą jie nuolatosis jaučiasi „kaip sapne“ – net ir perceptyvūs suvokimai jiems atrodo sufantazuoti, o visa tikrovė – kaip iliuzija. Bet ne atvirkščiai. Vėl sugrįžę į realybę – arba kitaip tariant, pasvei-

kę – jie puikiai su džiaugsmu atpažįsta su niekuo nesupainiojamą realybės jausmą.

Tačiau kiek realus yra pats realybės jausmas? Šiuolaikinėje fenomenologijoje vis dažniau pastebima, kad vadinamieji silpni fantazijos dariniai (*weak phantasmata*) – tai, ką galime pavadinti lengvomis haliucinacijomis, – mus lydi nuolatos. Pamatę ant stalo citriną ir norėdami jos paragauti, anticipuojamai jaučiame jos skonį ir užuodžiame kvapą, pakėlę telefono ragelį savo pokalbio metu regime pašnekovą, išvydę ant sūrio tarakoną jaučiame nehigienišką šleikštulį, todėl mums dingsta apetitas. Fenomenologi silpnuosiuose fantazijos dariniuose išvelgia pagalbinę funkciją (*helping phantasmata*), kuri suteikia suvokiniams baigtinumą ir rišlumą.

Paradoksalu, bet būtent šie blyškūs įsivaizdavimai garantuoja tikresnę tikrovės pajutimą. „Silpni vaizduotės dariniai atlieka lemiamą vaidmenį normaliam suvokime: jie iš anksto užmeta ištisai visose juslių srityse suvokiamo objekto šešėlių“ (Lohmar 2005: 160–161). Ši normalių žmonių normali haliucinacija turi tendenciją sustiprėti ir susilpnėti – vaizduotiška sąmonė nuolat interpretuoja subjektą užklupusį patirties srautą ir savavališkai nusprendžia, ką su šia pažintine medžiaga daryti.

Plačiau nenagrinėjant, būtų galima priminti, kad apie vaizduotės savavališkumą ir arbitralumą ne sykį užsimena Husserlis (pvz., Husserl 1980: 535). Tai, kad fantazija nusprendžia, kaip mums matyti tikrovę, anksčiau nei spėjame ką nors joje pasirinkti, matyti ir iš klasikinio *Gestalto* psichologijos pavyzdžio apie figūrą ir foną. Panašų dalyką liudija ir psichologijoje žinomas Charles'io Bonnet sindromas, pagal kurį didelė dalis psichologiškai normalių žmonių, kurių regėjimas silpsta dėl akių fiziologinių pokyčių, patiria vis stiprėjančias haliucinacijas. Atitinkamai haliucinacijos stiprėja ir tuomet, kai sutrinka kitų juslių veikla (pvz.,

klausos – galima prisiminti tokius garsius apkurtusius kompozitorius kaip Bethovenas).

Iš to, kas pasakyta, brėžiasi naujas vaizduotės problematikos akiratis. Tradicinėje metafizikoje vaizduotė buvo neanalitiškai suvokiama kaip subjekto gebėjimas, kaip vienas iš šalutinių ir filosofinio dėmesio nevertų mentalinių procesų, kurio prigimtis, veikla ir rezultatai stokoja ontologinio svorio, o ji pati išlieka subjekto fakultatyviniu pasirinkimu, tačiau aptikus jos totalinį pobūdį, atsiranda poreikis nustatyti vaizduotės ir sąmonės subordinaciją. Hėrakleitas sakė: „Eidamas sielos ribų neatrastum, kad ir koku keliu trauktum, – tokia joje žosmės gelmė“ (103 f.). Fenomenologijos projektas būtent tuo ir užsiima – mėgina nubrėžti sąmonės žemėlapiu ribas. Šiuo atveju – įsivaizdavimo veikimo ribas.

Problema galima performuluoti ir kitaip – koki mastu vaizduotė sutampa su tuo, ką aš pats vadinu savimi – su mano kaip transcendentalinio subjekto *ego*? Ieškodami atsakymo į tokį klausimą, mėginame lokalizuoti subjekto centrą, iš kurio sklinda įsivaizdavimo dinamika. Tačiau užuot atradę sąmonės valdymo punktą, vis aki-vaizdžiau patiriame fantazijos išcentruotumą.

Klinikinis atvejis geriausiai atskleidžia man nepaklusnios vaizduotės potenciją. Tas pats Sartre'ą paveikęs psichologas Janet, nagrinėdamas isterijos sukeltus psichastenijos atvejus, juos apibūdina per asmenybės išsiskaidymą į du režimus – nežaboto įsivaizdavimo ir skaidrios sąmonės. Kombinacija paradoksali tuo, kad, įėjęs į vieną režimą, pacientas negali kontroliuoti jį apnikusių obsesyvių minčių ir vaizdų, o grįžęs į stabilizuotą būklę, jis kuo išsamiausiai apie tai pasakoja savo gydytojui (Janet 1999: 698).

Psichastenija pakerta patį subjekto centrą – jo valią. Tuomet agresyvi sąmonė ima operuoti nepriklausomai, varžytis su suvokimu, žongliruoti jo duomenimis. Žmogus tampa magnetinės įtampos lauku, kuriame procesai

vyksta nekontroliuojamai. Tačiau, anot Sartre'o, ši asimetrija būdinga sąmonei bendresne prasme, ne tik esant patologijai. Išskydęs ir pats savęs nekontroliuojantis *ego* pasiklysta mentaliniuose procesuose, o jo valios centras (Aš ir valia) yra net ne *subjektas*, bet išoriškas ar transcendentiškas sąmonės gyvenimo *objektas*. Šitaip vaizduotę galiu patirti kaip galią, kaip jėgą, kaip rezonansą, kurio intensyvumas įvairuoja nepriklausomai nuo mano sąmoningo pasirinkimo. Aš esu vaizduotės objektas.

Taigi vaizduotė nesutampa su transcendentalinio subjetyvumo egologiniu centru, bet dažnai patiriama kaip man nepavaldi galinga funkcija, keičianti ir lemianti mano suvokimą. Ta funkcija yra savotiškas *alter ego* manyje – net labiau *alter* nei *ego*. Arba kažkas *Kita*, kas kartais pasiduoda reflektivaus sąmonės logoso tramdymams, o kartais elgiasi nepriklausomai ir savališkai.

Kuo toliau gilinamės, tuo tankesnis atrodo sąmonę apipynusios fantazijos tinklas. Straipsnio pabaigai siūlau apibendrinančią ir taiklią vaizduotės analitiko pasiūlytą metaforą: „Panašiai kaip karalius Midas auksu paversdavo visa, prie ko prisiliesdavo, taip ir sąmonė pati save verčia įsivaizdavimu paversti visa, ką pagauna“ (Sartre 1948: 261).

Išvados

1. Fenomenologinė vaizduotės analizė atskleidžia jos neheterogenišką pobūdį, kuris dažnai išleidžiamas iš akių, redukuojant vaizduotę iki statiškų vaizdų sampratos. Vis dėlto kur kas tinkamesnė laikysena reikalautų atsižvelgti į vaizduotės susipynimą visose penkiose julsėse.
2. Įsivaizdavimo veikimas yra procesualus, todėl adekvati vaizduotės aptartis įmanoma tuomet, kai fantaziją apmąstome laikiškai.
3. Vaizduotės statuso neįmanoma apibrėžti per dvipolę tikrumo / netikrumo perskyrą, nes įsivaizdavimas veikia nuolat, daugiau ar mažiau papildydamas visus suvokimo aktus. Galime kalbėti tik apie stipresnę arba silpnesnę fantazijos funkcijos išgalėjimą.
4. Įsivaizdavimo funkcijos radikalizacija pakerta klasikinio subjekto sampratos egologinį centrą ir leidžia pačiame subjekte aptikti kitybės elementų. Dekonstruotas subjektas paradoksaliai tampa fantazijos objektu.

LITERATŪRA

Hērakleitas. 1995. *Fragmentai*. Vertė M. Adomėnas. Vilnius: Aidai.

Hume D. 1995. *Žmogaus proto tyrinėjimas*. Vilnius: Pradai.

Husserl, E. 1950. *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie*, in *Husserliana III*. Den Haag: M. Nijhoff.

Husserl, E. 1973. *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge*, in *Husserliana I*. Den Haag: M. Nijhoff.

Husserl, E. 1980. *Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung*, in *Husserliana XXIII*. Den Haag: M. Nijhoff.

Husserl, E. 1981. *Phenomenology. Article for the Encyclopaedia Britannica (1927)*, in *Husserl: Shorter Works*, ed. Peter McCormick & Fred Elliston. University of Notre Dame Press, 21–35.

Husserl, E. 1986. *Aufsätze und Vorträge (1911–1921)*, in *Husserliana XXV*. Den Haag: M. Nijhoff.

Husserl, E. 1991. *On the Phenomenology of the Consciousness of Internal Time*. Dordrecht: Kluwer.

Husserl, E. 2000. *Aktive Synthesen: Aus der Vorlesung 'Transzendente Logik' (1920/21)*, in *Husserliana XXXI*. Den Haag: Kluwer.

Iser, W. 2002. *Fiktyvumas ir įsivaizdavimas*. Vilnius: Aidai.

Janet, P. 1999. „Les Nevroses“, *Bulletin de psychologie* 52(6): 444.

Lohmar, D. 2005. „On the function of weak phantasmata in perception: Phenomenological, psychological and neurological clues for the transcendental

function of imagination in perception“, *Phenomenology and the Cognitive Sciences* (4): 155–167.

Sartre, J-P. 1948. *Immagine e coscienza. Psicologia fenomenologica dell'immaginazione*. Einaudi.

Sartre, J-P. 2002. *L'immaginazione. Idee per una nuova teoria delle emozioni*. Milano: Bompiani.

Streminger, G. 1980. „Hume's Theory of Imagination“, *Hume Studies* (VI, 2): 91–118.

Ингарден, Р. 1999. *Введение в феноменологию Эдмунда Гуссерля*. Москва: Дом интеллектуальной книги.

IMAGINARY CONSCIOUSNESS

Kristupas Sabolius

Summary

The question of time is rarely taken into account while discussing imagination. Phantasy elements are usually analysed and treated as stagnating pictures which do not belong to the chronological flow. This happens, namely because of a frequent intention, also in the philosophical discussion to generalize phantasy defining it as “the unreal of consciousness”. This article, based on the method of phenomenological description, reveals the temporal structure of imagi-

nation in action. The latter leads to the greater paradox: the imaginary doesn't coincide with the egological centre of transcendental subjectivity but is experienced as an uncontrolled powerful function, the Ego prevailing over Otherness whose autonomous character is hidden behind the illusion of the predominating reflective consciousness.

Keywords: imagination, imaginary, phantasy, ego, consciousness.

Įteikta 2007 04 25